

Velsignelsen skrevet i sølv

– om den ældste bibeltekst

Af dr.theol. Erik Waaler,
lærer ved Norsk lærerakademi i Bergen

De allerældste dele af Bibelen, som vi har, er fundet i en grav i Ketef Hinnom, umiddelbart sydvest for Jerusalems gamle by. Her skal vi høre om de rige fund fra graven og om, hvorfor denne særlige bibeltekst må være ældre end jødernes landflygtighed i 587 f.Kr.

Før fundet af Dødehavsrullerne var det ældste kendte hebraiske tekstvidne til Det gamle Testamente ikke ældre end ca. 900 e.Kr. De ældste græske håndskrifter var fra omkring 300 e.Kr. I det 20. århundrede fandt man utallige gamle fragmenter af bibelske tekster. De mest kendte er Dødehavsrullerne. Rullerne indeholder blandt andet bibelske skrifter på hebraisk, som blev nedskrevet i perioden mellem 300

f.Kr. og ca. 100 e.Kr. De ældste bibelske skrifter fra Qumran er altså 1000 år ældre end den dengang ældst kendte hebraiske tekst og ca. 600 år ældre end de tidligste græske skrifter.

ENDNU ÆLDRE TEKSTER

I 1979 ændrede billedet sig igen. I Ketef Hinnom (på den vestlige kant af Hinnoms Dal, der løber vest og syd om Jerusalems gamle by) fremgravede man det år to små sølvplader med gammelhebraisk tekst. Disse stammer antagelig fra det syvende århundrede f.Kr. De er altså over 300 og måske hen ved 400 år ældre end Dødehavsteksterne. Bogstaverne var skrevet ind på næsten rent bladsølv (99 %), som bagefter blev rullet sammen. Rullerne fungerede formentlig som amuletter, som rige folk har båret i en snor om halsen. De fortæller os om noget, som var vigtigt for disse rige jøder. Hvad står der på disse bitte små amuletter? Det er ikke alt, vi forstår, men bestemte vers fra Bibelen er tydelige på begge amuletter.

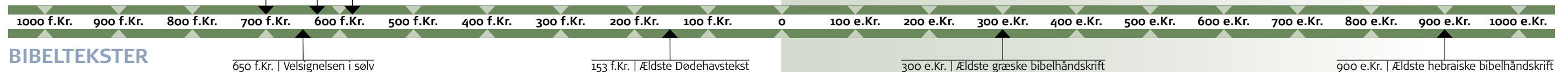
FUNDSTEDET

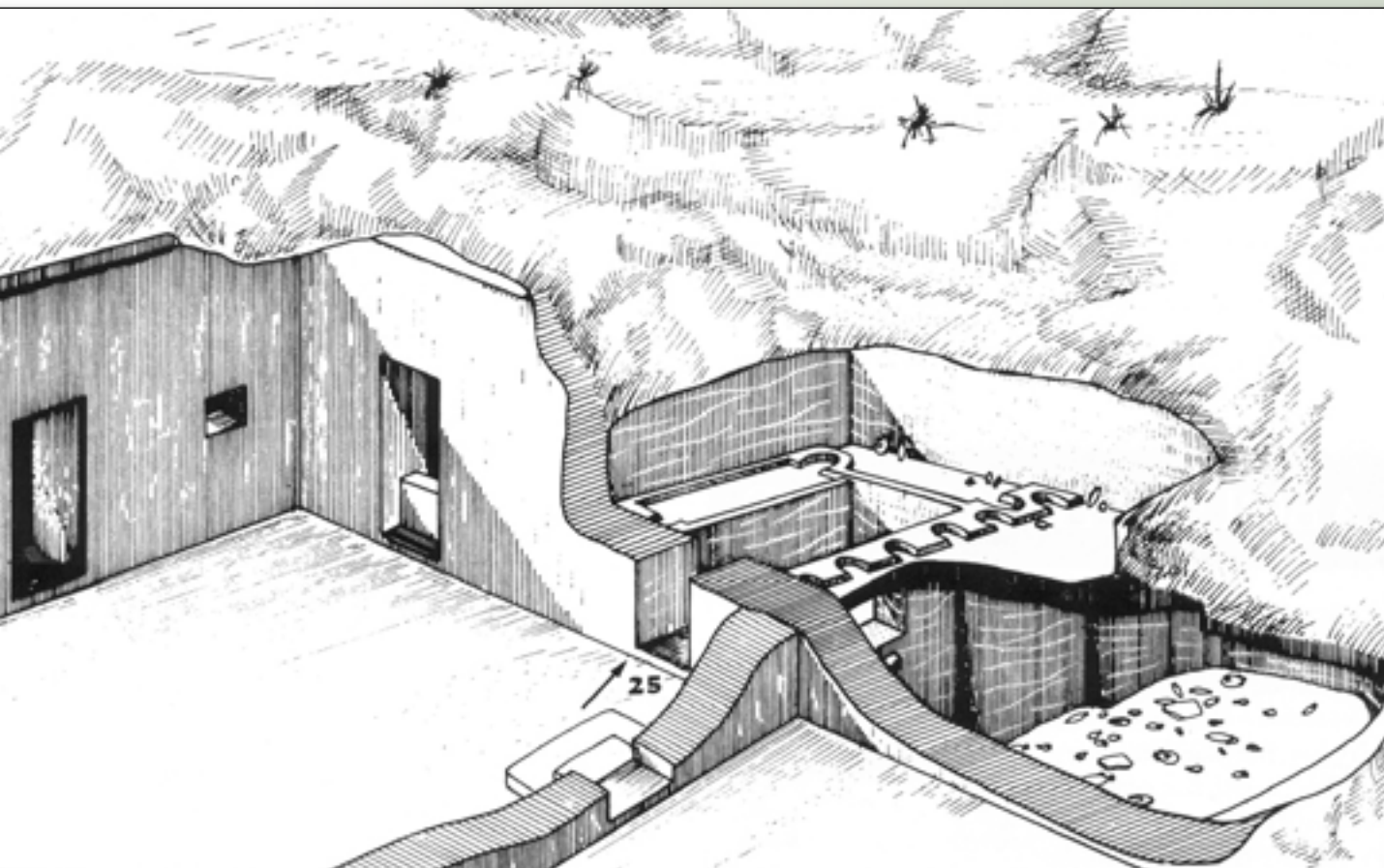
Ketef Hinnom ligger lige uden for bymuren i Jerusalem. De to amuletter blev fundet i en hule under et gravkammer, som var hugget ud i klippen. →

I en hule ved siden af eller under gravkammeret blev de afdødes knogler anbragt. I Ketef Hinnom grav nr. 25 lå hulen neden under gravkammeret.
© BAR 2006/1.

ARTIKLENS TIDSLINIE

En tegning af gravhule 25 i Ketef Hinnom med dens opbevaringsrum for resterne af de tidligere begravede. I dette rum blev de to sølvamuletter fundet i 1979. © G. Barkay og ASOR Publications.

Gravkammeret var en del af et større kompleks af grave. Gravkammerne er hugget ind i den klippe, som Den skotske Kirke siden blev bygget på. De fleste af disse grave har været udsat for gravplyndring. De har derfor kun givet begrænset materiale.

Gravkammer nr. 25 var særlig stort og havde en hule under sig. Denne hule blev brugt til at gemme resterne af de afdøde, når gravkammeret skulle klargøres til nye lig. Hulen var blevet beskyttet mod plyndring, fordi det massive loft havde givet efter og var faldet ned. Under dette loft gemte der sig derfor et stort antal genstande fra det 7. og 6. århundrede f.Kr., blandt andet sølvamuletterne. Lagene i hulen havde en gennemsnitlig dybde på 65 cm. Den første amulet blev fundet kun 7 cm over gulvet. Da de afdødes rester i gravkammeret blev lagt ned i denne hule, efterhånden som nye lig blev båret ind i gravkammeret, er der grund til at tro, at denne amulet hører hjemme meget tidlig i den periode, hvor gravkammeret var i brug.

Amulet II blev først opdaget, da man gennemgik restmaterialet, efter at det var båret ud af hulen. Man ved dog, at denne amulet havde ligget i den inderste del af hulen og i den nederste del af den (dvs. 0-1/3 m over gulvet). Den må derfor også have tilhørt en tidlig periode i gravkammerets historie.

GENSTANDE FRA DET SYVENDE OG SJETTE ÅRHUNDREDE

Der blev fundet mange forskellige genstande i hulen under

gravkammer 25. Blandt andet fandt man 263 lerkar og krukker, som udgraveren G. Barkay især daterer til to perioder: 1) jernalderen (syvende og tidlig sjette århundrede f.Kr.). 2) babylonisk tid (sjette århundrede f.Kr.). Der blev også fundet otte krukker fra det første århundrede f.Kr., men disse blev fundet øverst og har ingen betydning for de andre genstande.

Gravkammeret indeholdt en mængde kunstfærdige smykker, 6 i guld og 95 i sølv. Nogle af øreringene ligner smykker, som er afbildet på det relief, der skildrer assyrerkongen Sankeribs erobring af byen Lakish. Sankerib (705-681 f.Kr.) ødelagde Lakish og belejrede Jerusalem i 701 f.Kr. Hulen indeholdt også nogle flaskelignende karaffer, der havde en flad top, tud med hank og en rund form med voksende diameter nedover, før den rundes af, omtrent som en sæk.

Der blev også fundet en meget sjælden sarkofag af en type, som kan være påvirket af assyriske begravelseskultur. Dertil kommer, at opbygningen af gravkompleks 24, som gravkammer 25 er en del af, minder om et lignende gravkompleks fra Lakish i det 7. årh.

SEGL MED ET FABELDYR

Under gravkammer 25 fandt man også mange genstande af elfenben, et par sjældne små glaskrukker og en græsk mønt fra Kos, som er blevet dateret til det sjette århundrede. Man fandt også en signetring med en galopperende grif, et fabeldyr med fuglehooved og løvekrop. På vestsemittiske segl finder vi dette fabeldyr fra

slutningen af det niende til begyndelsen af det syvende århundrede. Hebraiske segl har dette dyr aftegnet, antagelig indtil Josijas reform (ca. 631 f.Kr.). Kong Qausgabr(i) af Edom, som levede samtidig med kong Manasse af Juda (687-642 f.Kr.), havde også et segl af den type.

Det samlede arkæologiske materiale bevidner ifølge Barkay, at graven var i brug fra slutningen af det syvende til begyndelsen af det femte århundrede f.Kr. Den blev brugt af mennesker fra en eller flere velstående familier, som boede i Jerusalem. Der er dog grund til at spørge, om ikke visse af de genstande, som røber assyriske påvirkning, og signetringen med den galopperende grif kan betyde, at graven var i brug noget tidligere i det syvende århundrede (noget, som Barkay ikke udelukker). Den assyriske påvirkning var nemlig særlig stærk i begyndelsen af århundredet.

Uafhængig af tidsperioden er det klart, at de, som har brugt graven, må have haft udstrakt kontakt med de omkringliggende kulturer. →

NVT

NAVNET GOLIAT MÅSKE FUNDET

På Tell-es-Safi fandt udgraverne i 2005 et lille stykke potteskår med nogle få ord på.

Blandt de ord, der kunne tydes, var de indoeuropæiske *'lwt* og *wlt*. Disse småord synes ikke at have megen lighed med navnet Goliat. Imidlertid har sprogforskere påvist en lydændring mellem indoeuropæisk og hebraisk, fra W til G. De pågældende navne vil på hebraisk blive til noget i retning af Goliat. Potteskåret dateres til ca. år 1000. Der er på ingen måde tale om, at den bibelske Goliat er fundet; men navnet Goliat har givetvis været et almindeligt navn i filistersammenhænge. Læs mere her:

Potteskåret fundet med indskriften 'Goliat'. © Biblical Archaeological Review 2006/2.

>>> kortlink.dk/2p3n

Nogle af de genstande, som blev fundet i hulen. © www.HolyLandPhotos.org

Det er derfor meget sandsynligt, at de hørte til den sociale elite i Jerusalem.

PELATJAS SEGL

Resterne efter mere end 95 forskellige personer blev fundet i hulen under gravkammer 25. I graven lå der et segl, som antagelig har tilhørt en af de afdøde. Seglet indeholder bogstaverne PLTH. Det kan være en forkortelse for Pelatja eller Pelatjahu. Dette segl må have tilhørt en kendt mand. De fleste hebraiske segl indeholder nemlig navnet på ejeren samt ejerens far. Nogle segl fortæller også, at ejeren tjener en vigtig person (for eksempel kongen). Nogle af de fineste segl har imidlertid bare ét navn. Disse har antagelig tilhørt fornemme folk, som alle vidste, hvem var. Vi har ikke nok information til at sige, hvem denne Pelatja var, men det kan ikke udelukkes, at det var den Pelatja, som bliver nævnt i Ezekiel kapitel 11,1.13.

“Ånden løftede mig op og bragte mig derpå til østporten i Herrens tempel, den som vender mod øst. Ved portåbningen så jeg femogtyve mænd, deriblandt folkets stormænd Ja'azanja, Azzurs søn, og Pelatja, Benajas søn ... Mens jeg profeterede, døde Pelatja, Benajas søn” (Ezek 11,1.13).

Den døde Pelatja beskrives som en af *folkets ledere* (Ezek 11,1), som døde ved porten til templet. Ezekiel, som beskriver denne hændelse, blev selv deporteret til Babylon i 597 f.Kr. efter at Nebukadnesar havde indtaget Jerusalem. Ezekiel virkede i perioden 593-571 f.Kr. En anden person med navnet Pelatja, som hørte til Simeons stamme, havde en vigtig position under kong Hizkija (716-687 f.Kr.) og invaderede et område kaldet Se'ir (1 Krøn 4,42).

Det er værd at mærke sig, at gravkammer 25 indeholdt 40 pilespidser af jern og 2 af bronze, alt sammen af skytisk-iransk herkomst. Disse blev introduceret i Jerusalem af den babylonske armé, som indtog og ødelagde Jerusalem ca. 587 f.Kr. (pilespidserne kan dateres til det 7. og 6. århundrede). Mange af pilespidserne var bøjede, efter at de var blevet brugt i kamp. Antagelig sad spidserne i de døde kroppe og fulgte således med i graven. Det er grund til at tro, at amuletterne også fulgte deres ejere i graven.

DATERING AF AMULETTERNE

Hvad er det da, som har været så vigtig for Pelatjas storfamilie, at mindst to personer har båret disse vers i snor om halsen? Vi kan ikke tyde hele teksten, men dele af den aronittiske velsignelse kan tydeligt læses på begge amuletter (4 Mos 6,25-27, se oversættelsen nedenfor).

Dog er teksten på den anden amulet noget forkortet, således at v. 26b og v. 27a mangler. Selv om ikke hele teksten er læselig på begge amuletter, så hersker der ingen tvivl om, at det er samme tekst.

Når man gransker skrifttegnene, finder man, at teksten på amuletterne svarer helt til vor hebraiske Bibel (MT), selv stavemåden er ens. Dette har været brugt som argument mod en tidlig datering af amuletterne. Inskriptioner, hvor konsonanten *waw* bruges til at betegne vokalen "o" er usædvanlig i føreksilsk hebraisk.

Findestedet viser imidlertid, at amuletterne er fra tiden før eksilet. Amuletterne blev jo fundet blandt genstande, som er dateret til det 6. og 7. århundrede f.Kr. Ud fra arkæologiske og palæografiske undersøgelser blev amuletterne i første omgang dateret til sidste fjerdedel af det 7. århundrede eller begyndelsen af det 6. århundrede.

*palæografisk:
studiet af oldtidens skrifttyper*

Undertegnede har tidligere argumenteret for en noget tidligere datering (725-650 f.Kr.). For nylig har amuletterne været genstand for en omfattende rengøring og fotografering. De nye billeder er klarere og

Grave fra Jernalderens Israel (10.-6. årh. f.Kr.) var familiegrave. De afdøde blev anbragt på bænke i gravkammeret. Når de bløde dele af kroppen var rådnet væk, blev knoglerne lagt i en hule under gravkammeret, så at bænkerne kunne bruges til nye begravelser. Billedet viser studenter, som illustrerer, hvordan kroppene lå i graven. © BAR 2006/1.

De afdøde blev lagt med hovedet i særlige nakkestøtter. © BAR 2006/1.

gør, at mere af teksten er blevet tilgængelig.

Baseret på disse billeder har gruppen, som har arbejdet med amuletterne, forsigtigt skubbet dateringen i retning af det 7. århundrede. De har antydnet, at den første amulet er noget ældre end den anden, og at begge antagelig er skrevet før århundredeskiftet. Efter mit skøn er det muligt, at den første amulet er endnu ældre, og

OPLEV DE BIBELSKЕ STEDER

Tyrkiet, et bibelsk land	- 2.9, 9 dg.
Egypten & Israel, i Moses' fodspor	- 8.9, 13 dg.
Italien - Rom, Pompei & Assisi	- 1.9, 9 dg.
Iran, stor rundrejse	- 10.9, 15 dg.
Syrien, Jordan, Israel	- 22.9, 15 dg.
Israel & Jordan	- 22.9, 10 dg.
Italien, Rom & Assisi	- 13.10, 8 dg.
Egypten m. nilkrydstogt	- 13.10, 11 dg.
Tyrkiet, Paulus' fodspor	- 14.10, 10 dg.
Israel, klassisk mini-rundrejse	- 15.10, 8 dg.
Jordan & Israel	- 21.10, 14 dg.
Israel, klassisk rundrejse	- 28.10, 10 dg.

75 92 20 22
fxr@mh.dk
www.felixrejser.dk

FELIX REJSE

at den kan være indridset omkring år 700 f.Kr. Hvis den første amulet blev lavet i år 700 f.Kr., så skete det, mens profeten Esajas levede, og før Josija foretog sin reform. Det er for øvrigt interessant at lægge mærke til Barkays tolkning af teksten på bagsiden af amuletten: "Tilhører Jesaias" (LYŠ'HW). Det er selvfølgelig umulig at vide, hvem denne Jesaias var, desuden er amulettens skrift på bagsiden meget vanskelig at tolke. Vi kan derfor ikke positivt identificere profeten Esajas som amulettens ejer, men vi har altså dateret denne amulet til Esajas' egen samtid.

FUNDETS BETYDNING FOR MOSEBØGERNES DATERING

Få forskere har kommenteret betydningen af dette fund for dateringen af Mosebøgerne. Man siger gerne, at fundet af den aronittiske velsignelse på amuletterne alene siger noget om alderen på den aronittiske velsignelse, men ikke noget om Mosebøgenes alder. Til en vis grad må man give dem ret i, at man godt kunne bruge en sådan liturgisk tekst længe før, den fandt vej til Mosebøgerne. Men historien om amuletterne slutter ikke her. På en af amuletterne finder vi i tillæg til velsignelsen fra fjerde Mosebog et citat fra femte Mosebog:

[som holder] pagten og [t]roskab mod dem, som elsker [ham] og holder [hans bud] (Amulet 1, min oversættelse).

som holder pagten og troskab mod dem, som elsker ham og holder hans bud (5 Mos 7,9, min oversættelse).

På hebraisk er der tale om i alt nitten bogstaver, som med én mulig undtagelse stemmer fuldstændig overens med den hebraiske bibeltekst. Dertil kommer to bogstaver, som befinder sig uden for margen, men som antagelig var der til at begynde med. Tilsvarende tekster findes i Dan 9,4 og Neh 1,5. Imidlertid er disse tekster antagelig meget yngre end amuletterne og kan derfor ikke sige noget om amuletternes oprindelse.

Det er opsigtsvækkende, at to forskellige tekster fra Mosebøgerne findes på den ene amulet. Selv om de to tekster hører til forskellige dele af Mosebøgerne, så har de fælles tema. Den aronittiske velsignelse fokuserer på velsignelsen over Israel. Velsignelse er også et tema i konteksten til 5 Mos 7,9.

Det giver derfor god mening for den,

som lavede amuletten, at bruge disse to afsnit, selv om det sidste afsnit ikke har det samme rituelle præg som det første.

Amuletterne er blevet oversat således (efter den engelske oversættelse i Barkay, m.fl. 2003:170):

Amulet 1¹
"...] JHW² ... den stor[e ... som bevarer] pagten og [t]rofastheden mod dem, som elsker [ham] og som holder [hans bud] ... den Evige? [...] velsignelse mere end nogen [sna]re og mere end det onde. Thi forløsning er i ham. For JHWH er vor genopretter [og] klippe. Måtte JHWH velsig[ne] dig og [måtte han] bevare dig. [Måtte] Herren lade [sit ansigt] skinne ..."

1) skarp parentes viser, at et eller flere bogstaver mangler, og at oversættelsen derfor beror på et skøn
2) JHWH er konsonanterne i Guds egenavn. I dansk bibeloversættelsestradition er JHWH gengivet som Herren.

Amulet 2
"[Til NN søn / datter af xxx]hu. Måtte h[an] / h[un] være velsignet af JHWH, krigeren og det [O]ndes revser. Måtte JHWH velsigne dig og bevare dig. Måtte JHWH lade sit ansigt lyse på dig og give dig [fre]d"

Amulet 1 og amulet 2 i udfoldet tilstand. Vist i 2/3 størrelse. © G. Barkay og ASOR Publications.

BIBELFORSKNINGEN

Det er almindeligt blandt bibelforskere at beskrive Mosebøgerne som en art samleværk, som en eller flere redaktører føjede sammen fra flere forskellige kilder. Den aronittiske velsignelse beskrives gerne som en del af Præsteskriftet, der er et af disse kildedokumenter. Kronologisk regner man ofte en bearbejdelse i 5 Mosebogs ånd og stil som den sidste fase i dette samlingsarbejde. I 5 Mosebog regner forskerne indledningen og afslutningen som de yngste dele af denne bog. 5 Mos 7,9 hører til netop denne del af femte Mosebog. Man regner videre med, at samlingen af Mosebøgerne tog flere hundrede år. Nogle hævder, at sidste hånd blev lagt på værket omkring år 300 f.Kr. De fleste forskere hævder, at Mosebøgerne blev til under eller efter eksilet.

SKREVET AF EFTER EN GAMMEL TEKST

Amuletter indeholder af natur tilfældige tekster med kortere levetid, mens helligskrifter ofte er i almindelig brug over lange tidsrum. Det er derfor naturligt at tænke sig, at amuletterne blev skrevet af efter et større skrift, som blandt andet har

Udgraveren Gabriel Barkay kigger gennem åbningen til opbevaringshulen.
© www.HolyLandPhotos.org

indeholdt den aronittiske velsignelse og 5 Mos 7,9. Det vil være naturligt at antage, at disse tekster allerede var relativt gamle, da de blev brugt i amuletterne. Ved en historisk tilfældighed blev nogle vers fra et større skrift skrevet ned på to amuletter, som langt senere er genfundet i vor tid. Hvis dette ræsonnement holder, betyder det, at dette hellige skrift kan være endnu ældre end amuletterne. Fundet af

den aronittiske velsignelse på to amuletter antyder, at denne velsignelse havde stor betydning allerede da. Efter mit skøn modsiger fundet af amuletterne en datering af Mosebøgerne til eksilet eller efter eksilet.

Vi har set, at dele af teksten på amuletterne er identiske med teksten i vor hebraiske Bibel. Dette gælder selv for de såkaldt stumme konsonanter (dvs. konsonanter, der fungerer som vokaler), noget som er et stærkt tegn på en ensartet og skriftlig tradition. Dette sandsynliggør, at amuletterne vidner om en skriftlig overlevering frem for om en mere tilfældig mundtlig tradition. Amuletten vidner altså om en opsigtsvækkende nøjagtig videreførelse af teksten fra manuskript til manuskript.

KONKLUSION

Amuletterne fra Ketef Hinnom viser en forbløffende stor overensstemmelse med to tekster fra Mosebøgerne. Vi har dateret amuletterne til tiden før Josias reform. Hvis det er rigtigt, betyder det, at amuletterne bekræfter kontinuiteten i overleveringstraditionen fra omkring år 700 f.Kr. og frem til i dag. Amuletterne indeholder to tekster, som vi genfinder i 5 Mos 7,9 og 4 Mos 6,25-27. Dateringen af disse bibeltekster til det syvende århundrede udfordrer på afgørende vis den herskende datering af Mosebøgerne til eksilet eller efter eksilet. Fremtidige drøftelser af Mosebøgernes tilblivelse må tage hensyn til teksterne fra Ketef Hinnom.

Litteratur:

Barkay, Gabriel, m. fl. 2003. "The challenges of Ketef Hinnom: Using Advanced Technologies to Reclaim the Earliest Biblical Texts and Their Context." *Near East Archaeology* 66/4, 162-171
Waller, Erik. 2002. "A Revised Date for Pentateuchal Texts? Evidence from Ketef Hinnom". *Tyndale Bulletin* 53/1, 29-54

Yderligere litteratur kan findes via dette link: kortlink.dk/2p3r →

HISTORISK OG ARKÆOLOGISK SIDELYS PÅ BIBELEN

Alterets horn

Af lektor ved Menighedsfakultetet, Carsten Vang

Bibelen nævner igen og igen, at israelitterne byggede altre. De havde både altre, hvor de ofrede dyr og afgrøder, og små altre, hvor de brændte røgelse og andre vellugtende stoffer. Adskillige gange hedder det om disse altre, at de var forsynede med særlige anordninger, som kaldes "horn".

Da Moses f.eks. modtog instrukser for, hvordan han skulle lave brændofferalteret, hedder det, at han "skulle lave horn på dets fire hjørner; hornene skal gå i ét med alteret" (2 Mos 27,2). Da kong Salomos bror Adonija frygtede for sit liv, flygtede han hen til alteret og greb om dets horn (1 Kong 1,50f). Direkte berøring med alterets horn gav ham et fristed.

Imidlertid beskriver Bibelen aldrig, hvordan et alter med horn rent faktisk så ud, eller hvilken praktisk funktion hornene havde. De, som Bibelen først blev skrevet til, vidste det åbenbart. For dem var et alter med "horn" en naturlig sag og behøvede ikke nærmere forklaring. Men en moderne læser står helt fremmed over for altre og horn. Her kan bibelarkæologien komme os til hjælp.

Man har fundet flere altre, og nogle af dem har horn. Fundene er endnu sparsomme, men vi har dog så meget, at Bibelens udsagn nu begynder at give mening på dette felt.

ET FRITSTÅENDE ALTER

For få år siden fandt man ved et tilfælde et fritstående alter i nærheden af Shilo, hvor tabernaklet i sin tid stod. Dette alter er næsten kvadratisk i sin form, ca. 120 cm på hvert led. Det er ikke bygget af sten, men er hugget ud af klippen og står frit på en skrånning. Alteret har tydelige fremspring på hvert af de fire hjørner, de såkaldte "horn". Hornene er ikke føjet til alterbordet, men går i ét med det. Der er ingen helligdom eller bebyggelse i forbindelse med alteret. Et tankevækkende træk ved dette friluftsalter er, at dets fire horn vender mod de fire verdenshjørner: nord, øst, syd og vest. Hvornår alteret er fra, vides ikke. Der er ikke fundet potteskår ved alteret. Sandsynligvis har det været i brug i Domertiden (ca. 1350-1000 f.Kr.). →

Alteret, som er blevet fundet i nærheden af den bibelske by Shilo.
© BAR 2004/3.

NVT

NYE UDGRAVNINGER I KANA

To steder i Israel kandiderer blandt arkæologer til at være det bibelske Kana, hvor Jesus gjorde vand til vin (Joh 2). Mens det ene, Khirbet Kana, blevet udgravet for nogle år siden, er det andet, Kfar Kana, i dag dækket af den arabiske landsby også ved navn Kana. Her lykkedes det for nyligt en arkæolog at gennemføre nogle hastige udgravninger i forbindelse med opførelsen af nogle nye bygninger. Disse afslørede en bosættelse, der gik tilbage til Davids tid. Fra det første århundrede fandt man flere fragmenter af stenkar som omtalt i Joh 2,6. Disse findes ofte i udgravninger af jødiske bosættelser fra det første århundrede. Mest spektakulært var nok fundet af nogle huler, som synes at kunne forbindes til den jødiske opstand år 66-70. Landsbyens beboere søgte da at sikre sig mod den romerske invasion via et netværk af huler. Om de havde succes, vides ikke. Se mere her:

>>> kortlink.dk/2nkx

>>> kortlink.dk/2nky

